

دستور زبان فارسی

دکتر عباسعلی وفایی

تهران

۱۳۹۰

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)

مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

www.ketab.ir

سرشناسه: وفایی، عباسعلی، ۱۳۴۴-
عنوان و نام پدیدآور: دستور زبان فارسی / عباسعلی وفایی.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی و مرکز گسترش زبان و ادبیات فارسی، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری: شش، ۱۲۶ ص.
فروست: «سمت»: ۱۴۸۷. بین الملل: ۱۱.
شابک: ۰-۶۳۴-۵۳۰-۹۶۴-۹۷۸ ریال ۱۸۰۰۰
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی.
یادداشت: کتابنامه: ص. ۱۲۶.
موضوع: فارسی - دستور
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
شناسه افزوده: شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی و مرکز گسترش زبان و ادبیات فارسی.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ ۷۵۵ و ۲۶۹۳/ PIR
رده‌بندی دی‌رجی: ۵ فا ۴
شماره کتابشناسی ملی: ۲۴۳۱۸۱۶

Abbasali Vafaie. Persian Grammar.

دستور زبان فارسی

دکتر عباسعلی وفایی (استاد دانشگاه علامه طباطبائی)
سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی؛
شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی و مرکز گسترش
زبان و ادبیات فارسی
چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰
تعداد: ۱۰۰۰
حروفچینی و لیتوگرافی: «سمت»
چاپ: گلها (قم)، صحافی: زرین (قم)
قیمت در ایران: ۱۸۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشنده‌گان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشران یا مؤلف، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

مراکز پخش: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان ابوریحان، شماره ۱۰۹ و ۱۰۷، تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰

www.samt.ac.ir

نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

تهران، خیابان انقلاب، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، رویه‌روی سینما سپیده، ساختمان
فروروین، طبقه ۴، واحد ۱۶، شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، تلفن:

www.persian-language.com

۶۶۴۶۳۲۹۶، تلفکس: ۶۶۴۵۷۹۴۴

تهران، خیابان کارگر شمالی، خیابان شهریور، خیابان سیندخت شمالی، کوچه فتح‌الجنان
(زرین سابق)، پلاک ۳، طبقه اول، انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی، تلفن: ۸۸۳۳۰۱۵۹،
نماینده: ۸۸۰۰۹۰۵۶

www.anjomanfarsi.com

تهران، بزرگراه رسالت، رویه‌روی مصلاهی تهران، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ساختمان ۱۴،
مرکز گسترش زبان و ادبیات فارسی، تلفن: ۸۸۱۵۳۶۹۸ - ۸۸۱۵۳۴۸۹، نمابر: ۸۸۸۳۴۶۱۵

www.persian-language.com

فهرست مطالب

۱.....	آغاز سخن
۳.....	پیشگفتار
۵.....	مقدمه

بخش اول: واحدهای زبان

۱۱.....	واج
۱۵.....	واژه
۱۷.....	جمله
۱۹.....	ارکان اصلی جمله
۲۲.....	مطابقت نهاد با فعل

بخش دوم: گروه فعلی

۲۷.....	فعل
۳۱.....	فعل مضارع و اقسام آن
۳۳.....	فعل آینده یا مستقبل
۳۶.....	فعل معلوم و مجهول
۳۹.....	وجه فعل و اقسام آن
۴۱.....	ساختمان فعل
۴۵.....	عناصر فعل
۴۷.....	فعل از حیث کاربرد

بخش سوم: گروه اسمی

۵۳.....	اسم
۵۹.....	نشانه‌های اسم
۶۱.....	نقشهای اصلی اسم

نقشهای غیر اصلی یا فرعی	۶۵
صفت	۶۸
وابسته‌های اسم	۷۵
وابسته‌های پسین اسم	۸۰
تشخیص ترکیب اضافی از ترکیب وصفی	۸۶
نقشهای صفت	۸۹

بخش چهارم: ضمیر

انقسام ضمیر	۹۵
نقش ضمائر	۹۹

بخش پنجم: قید

ساختمان قید	۱۰۵
انقسام قید از حیث ماهیت	۱۰۸
قید از لحاظ مفهوم	۱۱۱

بخش ششم: حرف

حرف	۱۱۷
-----------	-----

بخش هفتم: ونداها

ونداها	۱۲۳
--------------	-----

منابع	۱۲۶
-------------	-----

آغاز سخن

گسترش و تقویت آموزش زبان و ادبیات فارسی در خارج از کشور، نیازمند حمایت‌های جدی دست‌اندرکاران و متخصصان زبان و ادبیات فارسی در داخل و خارج کشور است. از جمله برنامه‌هایی که سالهاست به همین منظور به اجرا در می‌آید، برگزاری دوره‌های دانش‌افزایی برای استادان، دانشجویان، محققان و مترجمان زبان و ادبیات فارسی غیر ایرانی است. برگزاری این دوره‌ها سبب شده است هر سال چند صد نفر استاد و دانشجو به ایران سفر کنند و صدها فارسی‌آموز و ایرانی‌شناس نیز در خارج از کشور دو دوره‌های مشابه شرکت نمایند؛ اما چون تاکنون برای این دوره‌ها کتابهای مناسب تخصصی تهیه نشده، گاهی سبب شده است برگزارکنندگان دوره‌های مذکور، در ارائه محتوا و منابع درسی مناسب، با مشکل مواجه گردند.

به همین منظور، «شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی» به عنوان سیاستگذار اصلی، و «مرکز گسترش زبان و ادبیات فارسی» در جایگاه مجری این سیاستها در خارج از کشور، و «سمت» به منزله متولی تهیه و تدوین کتابهای علوم انسانی برای دانشگاهها، و «انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی» ایران در جایگاه مجمع استادان و متخصصان این رشته، در جلسه مشترکی تصمیم گرفتند با همکاری یکدیگر و همراهی استادان با تجربه و متخصص - که بارها در این دوره‌ها تدریس کرده بودند - کتابهای درسی مناسبی را زیر نظر شورایی از افراد صاحب نظر و باتجربه، تهیه و چاپ کنند.

اعضای ثابت این شورا را آقایان دکتر احمد احمدی، دکتر عباسعلی وفایی، دکتر

غلامحسین غلامحسین زاده، دکتر حامد صدقی، دکتر طه مرقاتی، دکتر محمدرضا سعیدی و دکتر زهرا ابوالحسنی تشکیل می‌دادند، و در هر جلسه با توجه به نوع موضوع بحث، از دو تا چهار نفر استاد صاحب نظر و متخصص دیگر نیز دعوت می‌شد و این غیر از داورانی بود که به صورت غیر حضوری طرحها و متون تهیه شده را بررسی و درباره آنها اظهار نظر می‌کردند.

مدیریت این شورا و نظارت علمی و اجرایی بر روند کارها بر عهده دکتر غلامحسین غلامحسین زاده رئیس انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی بود، و دکتر احمد احمدی دو جایگاه رئیس سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) به اتفاق سایر مشاوران و همکارانشان، و همچنین دکتر عباسعلی وفایی به عنوان دبیر شورای گسترش و استاد زبان و ادبیات فارسی، برچگونگی پیشرفت همه امور و قوف کامل داشتند و از تمام مراحل آن حمایت جدی می‌کردند تا به تدریج کارها به سرانجام رسیده.

اکنون متولیان یاد شده با کمال تواضع و احترام این کتاب را - که یکی از مجموعه همین آثار است - به پیشگاه استادان و دانشجویان ارجمند تقدیم می‌دارند و امید دارند که خوانندگان گرامی، با یادآوری کاستیهای کتاب و ارائه پیشنهادهاى خود، زمینه اصلاح و تکمیل آن را در چاپهای بعدی فراهم سازند.

«شورای گسترش» و «مرکز گسترش» و «انجمن علمی»

زبان و ادبیات فارسی و «سمت»

پیشگفتار

سالهاست که با دستور زبان فارسی مانوسم و آن را تدریس نموده‌ام. دریافت داشته‌ام که تنوع روشی و فکری کتابهای دستور زبان فارسی، فراگیران را با نوعی حیرت همراه کرده و گاه آنها را به شکایت از این همه تنوع در روش و ساختار و نوع پرداخت و توصیف واداشته است.

باید گفت که جوهر زبان بر تنوع استوار است، زیرا موضوعات آن فراوان است و هر نویسنده و صاحب دانشی براساس مطالعات و نوع نگرش خاصی به موضوعات زبان می‌پردازد. مکاتب گوناگون زبان‌شناسی نیز از همین دیدگاه ناشی شده است. به هر روی توصیف زبان و تبیین قواعد آن مرزبندی و حدّ معینی ندارد. می‌توان کتابهای متعددی در توصیف قواعد زبان نوشت، برای مثال بیان قواعد نام آواها یا هر یک از اقسام ضمیر خود می‌تواند کتابهایی را به خود اختصاص دهد، چنان که در شیوه‌های ساخت واژگان نیز چنین است. به هر حال دامنه وسیع زبان، قواعد فراوانی دارد که توصیف آنها وظیفه پژوهشگر زبان است. در سالهای اخیر محققان زیادی در این زمینه کوشیده‌اند، چنانچه شیوه ارائه نتایج پژوهشهای آنان متناسب با زمینه‌های اطلاعاتی و آموزشی مخاطبان نباشد، چه بسا فراگیران را در آغاز راه با دشواری روبه‌رو کند و حتی به انحراف از یادگیری وا دارد. بر اساس همین پندار و با تکیه بر تجربه چندین ساله‌ای که رانم این سطور داشته است و مقاله‌هایی که در این حوزه نوشته‌است، تدوین دستور زبان فارسی ساده و روان و پاسخگو به فراگیران را احساس می‌نمود و تدوین این دستور زبان با همین اندیشه صورت گرفت.

دستور زبان فارسی حاضر بر آن است که با بهره‌مندی از مثالهای ساده و نیز با توصیفاتی روان از قواعد دستوری و مقوله‌های زبانی به آموزش زبان فارسی بپردازد. تجربه چندین ساله تدریس در مدارس و دانشگاههای کشور و نیز تدریس به دانشجویان

خارجی، نگارنده را بر آن داشت که این کتاب را در سطحی فراهم آورد که پاسخگوی نیاز فراگیران متوسط باشد. در این کتاب از توصیف غیر ضرور اجتناب شده و توضیحات تکمیلی مباحث به مدرسان و گذار شده است. نگارنده با عنایت به تجارب آموزش دستور زبان فارسی بر آن بوده است که موضوعات را براساس ماهیت زبان فارسی دسته‌بندی و مطرح کند و از نظرهای تطبیقی و بعضاً تحمیلی که با زبان فارسی همخوانی ندارد پرهیزد. در این کتاب در پایان هر مبحث دستوری، نمونه تمرینهایی ارائه شده است که بر دو نوع است نمونه‌ای که خود پاسخ داده‌ایم و نمونه‌ای دیگر که توصیف و حل آن را به فراگیران واگذار نموده‌ایم. شاید برخی از خوانندگان گرامی به ایجاز و اختصاری که در طرح موضوعات دستوری داشته‌ایم خرده گیرند، باید گفت که اساس این کتاب بر اختصار نهاده شده است؛ امید است که در کتابهای دیگری که در شرف چاپ است این موضوع جبران شود. از همه عزیزانی که مساعد نگارنده در این تألیف بوده‌اند به ویژه از استاد فاضل آقای دکتر غلامحسین غلامحسین زاده که مشوق اصلی نگارنده بوده‌اند و با مطالعه اثر راهنماییهای سودمندی داشته‌اند قدردانی می‌نمایم و نیز از سرکارخانم علی نوری دانشجوی فاضل دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی برای بازخوانی اثر تشکر می‌کنم. در پایان با سپاس از مسئولان سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی خاصه جناب آقای دکتر احمدی رئیس فرزانه «سمت» که اهتمام در طرح و چاپ این اثر داشته‌اند قدردانی می‌کنم و توفیق همگان را از خداوند بزرگ مسألت می‌نمایم.

عباسعلی وفایی

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است و به ارتباط با دیگر انسانها نیازمند است. غالباً این ارتباط را از طریق زبان برقرار می‌کند و بدین وسیله افکار و عواطف خود را بیان می‌دارد و خواسته‌های خود را آشکار می‌سازد.

زبان از دیدگاه‌های گوناگون قابل بررسی و تقسیم به انواعی است. در یک تقسیم‌بندی ابتدایی می‌توان زبان را به دو نوع تقسیم کرد: (۱) زبان گفتار، (۲) زبان نوشتار.

زبان گفتار، زبان گفتار، مجموعه‌ای از آواهاست که در قالب واحدهای زبانی (واج، تکواژ، واژه، گروه و جمله) به کار می‌رود. این واحدها برای اهل زبان هر کشور شناخته شده و قراردادی است. زبان گفتار خود در گونه‌های مؤدبانه، عامیانه و خجبری یا معیار به کار می‌رود.

زبان نوشتار، زبان نوشتار آن است که برای ابلاغ پیام از دستگاه خط نیز استفاده می‌کند. زبان نوشتار تابع قواعدی است که بدان، دستور زبان گفته می‌شود. معمولاً دستور زبان بر اساس توصیف زبان معیار تدوین می‌شود.

ادوار زبان فارسی

زبان فارسی از خانواده بزرگ زبانهای هند و اروپایی است که همزادهای آن در بسیاری از کشورهای اروپایی، آسیایی و آفریقایی رواج دارد. در سیر تاریخی، زبان فارسی مکتوب به چند دوره تقسیم شده است:

۱. دوره باستان،

۲. دوره میانه،

۳. دوره جدید.

دوره باستان و فارسی باستان

این دوره از قدیمی‌ترین دوره‌هایی است که در خصوص زبان رایج آن، آثار و مدارکی به دست آمده است. سه زبان اوستایی، سکایی و فارسی باستان از آن جمله است. اطلاعات ما در خصوص زبانهای فوق یکسان نیست و بیشترین مدارک و نشانه‌ها از زبان اوستایی و فارسی باستان است.

فارسی باستان، زبان رسمی حکومت هخامنشی بوده که در فارس مستقر بوده‌اند و به همین دلیل فارسی خوانده شده است. از این زبان نوشته‌هایی در کتیبه‌های مربوط به شاهان هخامنشی به دست ما رسیده است، مهم‌ترین آن کتیبه‌ها، کتیبه بیستون است که به دستور داریوش در کوه بيسکون در غرب ایران کنده شده است. خط این کتیبه‌ها میخی است و از چپ به راست نوشته می‌شده و از آن نظر که شکل حروف به میخ شبیه بوده، میخی خوانده شده است.

زبان اوستایی

زبان اوستایی از زبانهای شرق ایران بوده است و از آن حیث که *اوستا*، کتاب دینی زرتشت، به این زبان نوشته شده، این زبان را *اوستایی* نامیده‌اند. خط این زبان به خط اوستایی مشهور بوده است و از راست به چپ نوشته می‌شود. در خط اوستایی حروف به یکدیگر نمی‌چسبند. این زبان و خط در دوره پادشاهان ساسانی رواج داشته است.

دوره میانه

دوره میانه به دوره پس از باستان و ماقبل دوره جدید اطلاق می‌شود. محققان بر این باورند که دوره میانه با آغاز حکومت اشکانیان شروع و تا انقراض سلسله ساسانیان ادامه می‌یابد. در این دوره زبانهایی چون: پهلوی اشکانی، پهلوی ساسانی، سغدی، سکایی، خوارزمی و بلخی رواج داشته است. زبان‌شناسان با توجه به محدوده جغرافیایی که زبانهای این دوره در آنجا رایج بوده است، آنها را به دو دسته زبانهای گروه شرقی و زبانهای گروه غربی تقسیم می‌کنند. زبانهای شرقی شامل سغدی، سکایی، بلخی و خوارزمی است و زبانهای غربی به دو زبان شمالی و جنوبی تقسیم شده است.

زبانهای ایرانی میانه غربی «پهلوی» نیز نام گرفته است که خود به پهلوی اشکانی و پهلوی ساسانی تقسیم شده است. خط این دوره پهلوی بوده است نام پهلوی از جهت انتساب آن به متون پارتی است.

دوره جدید

این دوره پس از اسلام آغاز می‌شود و به روزگار ما می‌رسد. دوره جدید، زبانهای فراوانی دارد؛ فارسی جدید (دری)، زبان پشتو، کردی، تاتی، بلوچی، آسی، تالشی، لری، گیلکی، طبری، و... از آن جمله است. لیکن از میان زبانهای دوره جدید «فارسی جدید» زبان غالب و فراگیر و زبان علمی و ادبی این دوره است. به دلیل آنکه این زبان، زبان رسمی دربار حکومتی بوده، به فارسی دری مشهور است. در این دوره، به دلیل تسلط مسلمانان بر ایران، خط فارسی از خط زبان عربی اقتباس گردید. آثار فراوانی در موضوعات علمی و ادبی به این زبان آفریده شده است. نویسندگان و شاعران بزرگی در این دوره ظهور کرده‌اند که نه تنها در ایران بلکه در جهان نیز مشهور و معروفند.

اهمیت زبان فارسی

زبان فارسی از چند جنبه حایز اهمیت است که پرداختن به آنها در این مقدمه کوتاه ممکن نیست و تنها به بخشی از آنها اشاره می‌شود. نخست آنکه این زبان یکی از زبانهای قدیمی و تاریخی به شمار می‌رود و روزگاری در منطقه وسیعی از ایران قدیم یعنی خراسان بزرگ - شامل آسیای مرکزی و قفقاز و همچنین مناطقی از شبه‌قاره و آسیای صغیر- رواج داشته است. دیگر آنکه آثار فراوانی از نظم و نثر به این زبان به وجود آمده که برخی از آنها از شاهکارهای جهانی به شمار می‌آیند. در این آثار مسائل مربوط به هستی، انسان، اخلاق، معرفت و دیگر آموزه‌های تعلیمی بیان شده است. بنابراین پرداختن به زبان فارسی و یادگیری دقیق آن، روزه‌ای را بر آموزنده می‌گشاید تا بدان وسیله به گنجینه ارزشمند و ماندگار آن دسترسی یابد. زبان فارسی مانند بسیاری از زبانهای دنیا دوره‌های مختلفی داشته است و پرداخت و توصیف زبانی آن ادوار نیازمند تدوین کتابهای علمی مستقل است تا بدان وسیله توصیف علمی و دقیقی از آن در دوره‌های مختلف به دست آید. این کتاب کوششی است در این زمینه تا علاقه‌مندان به زبان فارسی را با قواعد زبان فارسی امروز آشنا گرداند و به آنها کمک کند تا با یادگیری آن بتوانند به‌طور بایسته به زبان فارسی پردازند.

دستور زبان

زبان مجموعه‌ای از واحدهای زبانی است که در روی دو محور همنشینی و جانشینی از نظم و قواعد خاصی پیروی می‌کنند. این قواعد زبانی «دستور زبان» خوانده می‌شود. دستور زبان

خود اقسامی دارد؛ ممکن است به روزگاران گذشته و تاریخی مربوط باشد و یا به زبان حاضر. نوع نخست را «دستور تاریخی» یا «در زمانی» و نوع دوم را «دستور همزمانی» می‌نامند.

الفبای فارسی

تعداد حروف زبان فارسی سی و سه تا است. تعدادی از این حروف با زبان عربی مشترک و تعدادی دیگر خاص زبان فارسی است. در جدول ذیل شمار و نام و نشانه آوایی هر یک از حروف فارسی مشخص شده است.

جدول الفبای فارسی

شماره	حروف	نام فارسی	نشانه آوایی	شماره	حروف	نام فارسی	نشانه آوایی
۱	ا	الف	a	۱۸	ص ←	صاد	s
۲	ه ←	همزه	◌	۱۹	ض ←	ضاد	z
۳	ب ←	ب، بام	b	۲۰	ط ←	طاء	t
۴	پ ←	پ	p	۲۱	ظ ←	ظاء	z
۵	ت ←	ت، تاء	t	۲۲	ع ←	عین	e
۶	ث ←	ث، ثاء	θ	۲۳	غ ←	غین	ɣ
۷	ج ←	ج، جیم	j	۲۴	ف ←	ف، فاء	f
۸	چ ←	چ	c	۲۵	ق ←	ق، قاف	q
۹	ح ←	ح، حاء	h	۲۶	ک ←	ک، کاف	k
۱۰	خ	خ، خاء	x	۲۷	گ ←	گ، گاف	g
۱۱	د ←	د، دال	d	۲۸	ل ←	ل، لام	l
۱۲	ذ ←	ذ، ذال	z	۲۹	م ←	م، میم	m
۱۳	ر ←	ر، راه	r	۳۰	ن ←	ن، نون	n
۱۴	ز ←	ز، زاء	z	۳۱	و ←	و، واو	v
۱۵	ژ ←	ژ	ʒ	۳۲	ه ←	ه، هاء	h
۱۶	س ←	س، سین	s	۳۳	ی ←	ی، یاء	y
۱۷	ش ←	ش، شین	ʃ				